

בשתי חזיתות. הגרמנים חוצים את הגבול הסובייטי // צילום: מתוך ויקיפדיה

מוספים / ישראל השבוע

חודש יוני, לפני 80 שנה: "היום שבו התחילה השואה"

ד"ר יעקב פלקוב, מומחה להיסטוריה סובייטית, מסביר כי לצד העובדה שמבחינה צבאית הובילה הפלישה הגרמנית לתבוסתו של היטלר - השמדת היהודים בשטחים שנכבשו סימנה את תחילתו של רצח העם, כבר חצי שנה לפני שהוכרז על "הפתרון הסופי" - מסמכים ומחקרים מלמדים, לדבריו, כי ההנהגה הסובייטית ידעה, "אבל לא נקפה אצבע כדי למנוע מהגרמנים לממש את כוונותיהם"

אריאל בולשטיין

15:11, 24/6/2021, עודכן 12:45, 24/6/2021

0

ב-22 ביוני 1941 בארבע לפנות בוקר, חצו 157 דיוויזיות ו-12 חטיבות של צבא היטלר את הגבול עם בריה"מ והחלו לנוע מזרחה. "מבצע ברברוסה", כפי שכינו הגרמנים את המתקפה על המדינה הקומוניסטית, נועד להיות מלחמת בזק ולהביא למפלה סובייטית בתוך שבועות. אלא שהפלישה לבריה"מ סימנה את תחילת הסוף של גרמניה הנאצית, שנאלצה להילחם בשתי חזיתות - מול המדינות הדמוקרטיות במערב, ומול בריה"מ הענקית במזרח. המאמץ הזה היה גדול על הגרמנים והביא בסופו של דבר להתמוטטותם כעבור כמעט ארבע שנים, אלא שבדרך שילמה האנושות, ובראש ובראשונה העם היהודי, מחיר נורא.

מועד הפלישה לבריה"מ נחרט פחות בתודעה היהודית והישראלית, בוודאי ביחס לתאריכי אירועים מרכזיים אחרים בתולדות השואה הנוראה שפקדה את עמנו, כמו ליל הבדולח (9.11.1938), תחילת מלחמת העולם השנייה (1.09.1939) או ועידת ואנזה, שבה החליטו הנאצים על מימוש "הפתרון הסופי" ליהודים (20.01.1942). בהקשר זה, הזיכרון הקולקטיבי של ישראלים שעלו מבריה"מ שונה: עבורם הטרגדיה החלה ביום שבו החל המבצע, לפני 80 שנים בדיוק.

"למעשה, השואה מתחילה בקיץ 1941", אומר ההיסטוריון ד"ר יעקב פלקוב, מומחה להיסטוריה סובייטית, שצבר ותק של שעות רבות בארכיונים האזרים את מסמכי של המעצמה שהתפרקה. "כבר בימים ובשבועות הראשונים לפלישה לבריה"מ הגרמנים פותחים בהשמדת היהודים הנופלים לידיהם. ועידת ואנזה רק תאשר כעבור חצי שנה את מה שהנאצים עושים הלכה למעשה מייד עם מעבר הגבול על ידי יחידות הוורמאכט". תפיסה זו מחייבת לבחון את השאלות שכמעט נעלמו מן השיח הישראלי: מה היתה מידת האחריות של בריה"מ ושליטיה על מה שחוללו הגרמנים ליהודים בשטחה ובשטחן של ארצות סמוכות? האם הם ידעו על השואה בזמן אמת? האם ניסו למנוע אותה או לצמצם את היקפה המחריד?

חוליית פרטיזנים בלארוסים ביערות פינסק בחורף 1944 // צילום: ארכיון די ושמ,

מי שצריך היה לדעת - ידע

שאלות מן הסוג הזה נהוג להפנות בעיקר אל בעלות בריתם המערביות של הסובייטים, תוך גערה בבריטים שנעלו את שערי ארץ ישראל בפני פליטים יהודים, וטרוניה כלפי האמריקנים שלא דאגו להפציץ את מסילות הברזל שהובילו למחנה ההשמדה אושוויץ. בריה"מ לעומת זאת מזהה בעיקר עם הבסת הגרמנים ועם שחרורה של אותה אושוויץ עצמה בינואר 1945. אם בוחנים היטב את האירועים שקדמו למסע המשחרר של בריה"מ מערבה, התמונה מסתבכת.

לדברי ד"ר פלקוב, המידע הראשוני על גורל יהודי אירופה התחיל להגיע לבריה"מ ב־1938 ובתחילת 1939, כאשר הנאצים החלו לרדוף את יהודי אוסטריה ולגרש מגרמניה יהודים בעלי אזרחות פולנית. דיווחים של דיפלומטים סובייטים ושל הריגול הסובייטי מאותה תקופה, שאלהם נחשף במחקר, כוללים התייחסויות למה שקורה ליהודים. "אחרי פלישת הגרמנים לפולין, שירותי הריגול הסובייטי מדווחים 'למעלה' על מה שמתרחש באזורי הכיבוש הנאצי ומזכירים את היחס ליהודים בהקשרים כלליים יותר. כך למשל, הריגול הצבאי של בריה"מ שם לב לעבודות הביצור של הגרמנים בקרבת קו ההפרדה של גרמניה לבריה"מ, ומציין שהיהודים הם עובדי הכפייה בעבודות האלה. המידע זרם לבריה"מ גם בערוצים נוספים, והיקפו גדל, אולם קשה לקבוע אם נותח ועובד לכדי תמונה מלאה שיכלה לשקף את גורל היהודים תחת השלטון הנאצי. אני לא יכול לומר אם המידע אכן הועבר לצמרת הסובייטית ואל סטלין עצמו, אך מי שצריך היה לדעת מתוקף תפקידו על המצב באירופה ועל המתרחש, ידע גם ידע שמשוה רע קורה שם ליהודים".

כאן המקום להזכיר שלתקופה קצרה אחרי שהגרמנים והסובייטים חילקו ביניהם את פולין, שרר באזור כאוס מסוים, ויהודים שמצאו את עצמם תחת שלטון גרמני ניסו להימלט מאימת הנאצים ולעבור את הגבול החדש - שטרם סומן במלואו - לאזורים שבשליטת בריה"מ. "במקרים מסוימים שומרי הגבול הסובייטיים מנעו את המעבר, במקרים אחרים היהודים שנסו מן הגרמנים וחוו את 'נפלאות' החיים בממלכה הסובייטית דווקא ניסו לעבור חזרה, משום שעוד לא קלטו מה צפוי להם באזור הגרמני וסברו בטעות שתחת הגרמנים 'התרבותיים' לא יאונה להם רע", מציין ד"ר פלקוב.

"היו מקרים שהרשויות הסובייטיות כלאו את חוצי הגבול, והיו מקרים נוספים שניתן להם להישאר. מצאתי עדות של יהודי כזה, תושב לבוב ובעל נתינות ארץ-ישראלית, אשר הצליח לעבור לצד הסובייטי, ובהמשך הותר לו לצאת מבריה"מ לארץ ישראל. כך או אחרת, היהודים שנמלטו מהנאצים בשלב המוקדם הזה עוד לא יכלו לספר על הזוועות, כי הזוועות במלוא עוצמתן טרם קרו. היו כבר השפלות, התעללויות וריצחות ביריה, אבל הן לא היו בהיקפים המוניים. באותה עת הגרמנים עסקו בעיקר באיסוף ובקיבוץ היהודים, בהכנה למה שיבוא אחר כך. שירותי הביטחון הסובייטיים ידעו כמובן על האכזריות של הגסטפו, אבל בראייתם זאת לא היתה אכזריות חריגה, הרי שיטות הפעולה של הנקוו"ד לא היו טובות יותר או אכזריות פחות".

תחילת "מבצע ברברוסה" אכן סימנה את תחילת הזוועות. המידע על פרעות הגרמנים ביהודים מופץ במהירות כבר בימי קיץ 1941, והחל מן השלב הזה לא ניתן לתרץ את העמדה הסובייטית בחוסר ידיעה. במהרה, ככל שעוד ועוד אזורים במערב בריה"מ - מהרפובליקות הבלטיות בצפון ועד לאוקראינה ומולדובה בדרום - נתפסים ע"י הפולשים, הידיעות מצטרפות לגל עצום שלא משאיר מקום לספק ושעיקרו אחד: הגרמנים מבצעים רצח עם, אף שעצם המושג הזה עוד לא היה קיים.

לוחמי הבריגדה הפרטיזנית סובייטית שפעלה באזור גבול בלארוס ואוקראינה // צילום: ארכיון יד ושם.

התראות אקראיות

"כבר בשבועות הראשונים לפלישה הגרמנית חיבר פנטליימון פונומרנקו, המזכיר הראשון של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בביילורוסיה ומי שעתיד להתמנות לראש המטה של תנועת הפרטיזנים, שורה של דו"חות עבור סטלין, שאליו היה מקורב", מסביר פלקוב. "הדו"חות האלה תיארו את המצב בשטחים שנכבשו ע"י הגרמנים וכללו פירוט של יחס הגרמנים כלפי האוכלוסייה היהודית. פונומרנקו אף טרח להביא אותם בתחילת הדו"חות, כמי שיועד שלקברניטים לעיתים אין קשב למסמך מלא. מי שקורא את הדו"חות שלו, כמוני, יודע שההנהגה הסובייטית כבר הבינה מה קורה ליהודים ומה צפוי להם".

הרשויות הסובייטיות יכלו לארגן פינוי של אזרחיהן היהודים מזרחה, לפני שהם נופלים לידי הגרמנים?

"במידה רבה בריה"מ נפלה קורבן לתעמולה שלה עצמה. הרי לפני פלישת הגרמנים, התעמולה הסובייטית דחפה שני מוטיבים: הראשון שטען כי המלחמה לא תפרוץ, ושהסכמי השלום בין בריה"מ לבין גרמניה יחזיקו מעמד, והשני שהסביר כי בריה"מ תביס כל אויב בשטחו בתוך שבוע-שבועיים.

"חוסר ההכנה של בריה"מ לפלישה וההתפרקות של צבאה גרמו להתקדמות מהירה של היחידות הגרמניות, כך שאזורים גדולים נפלו לידי הנאצים בלי שהיה בידי השלטונות זמן ויכולת לארגן משם פינוי של מפעלים גישים או של אזרחים – אפילו לא של פעילי המפלגה הקומוניסטית ושל בני משפחותיהם, שמבחינת השלטונות קדמו ליהודים. ליטא, לדוגמה, נתפסה על ידי הגרמנים בתוך ימים ספורים. ביחס לאזורים שהיו רחוקים יותר מהגבול, היה יותר זמן להיערך, ומשם הרשויות הסובייטיות החלו לפנות את מה שהיה חשוב להן".

גם מן האזורים האלה לא היה פינוי מאורגן של יהודים.

"נכון, אך מצד שני גם לא היתה מדיניות מכוונת למנוע מן האזרחים היהודים להימלט אל מעמקי בריה"מ. בני משפחתי שחיו בעיירה קטנה בלטיביה פשוט החלו ללכת מזרחה. החיילים הסובייטים שאיישו את קו הגבול הישן בין בריה"מ ללטיביה נתנו להם לעבור, וכך הם ניצלו. נתקלתי בעדות מדהימה של בת הרב של העיר פסקוב במערב רוסיה – היא סיפרה שבספטמבר 1941 אביה זומן למשרדי הנקוו"ד בעירו, ושם נאמר לו שכדאי לו להתארגן מייד ולנסוע מזרחה, כי 'הגרמנים משמידים אתכם'. אין לדעת, אולי היתה זאת יוזמה מקומית, ואולי זה היה עובד יהודי של הנקוו"ד.

"כך או אחרת, משפחת הרב שמעה לעצה ושרדה. עם זאת, ברור שמאמץ מאורגן להציל את היהודים באמצעות פינוי מזרחה לא היה. להערכתו, בין 2.7 ל-3 מיליון יהודים נותרו באזורי הכיבוש הגרמני, ומתוכם רק כ-120 אלף שרדו עד השחרור. אבל כמיליון יהודים הספיקו לברוח מזרחה".

ד"ר פלוקוב // צילום: באדיבות המשפחה.

"השמדה טוטאלית"

בספרו "מרגלי היערות", שראה לאחרונה אור בהוצאת מאגנס, מתאר ד"ר פלוקוב את פעילותם המודיעינית של הפרטיזנים הסובייטים בשטחי הכיבוש הגרמני ואת יחסם אל השמדת היהודים. דיווחי הפרטיזנים שאיתר בארכיונים סובייטיים מספרים שצמרת המדינה ניזונה בזמן אמת במידע על היקפי הפשעים של הגרמנים: "הם מדווחים על בורות ההריגה, על 'היעלמות' היהודים מגטו כזה ומגטו אחר. כמה ימים אחרי השמדת יהודי קייב בבאבי יאר התקבלו במפקדות הסובייטיות דיווחים מודיעיניים על מה שהתרחש, והם נקבו במספרים מדויקים להפליא של מספר הנרצחים, שכלל הנראה התקבלו מן המקורות במפקדה הגרמנית.

"הפרטיזנים סיפקו מידע מהימן על חיסול גטו מינסק וגטאות נוספים, ודיווחים דומים הגיעו מיתר זרועות הריגול הסובייטיות, לרבות מודיעין צבאי. בכלם צוין במפורש שהקורבנות הם יהודים, ולא אזרחים סובייטיים בעלמא. לקראת אמצע 1942 המסמכים הסובייטיים נוקבים במונחים של 'השמדה טוטאלית' בבואם לספר על הנעשה ליהודים. באחד מהם, שחובר ונשלח להנהגה הסובייטית ע"י מנהיג קומוניסטי לטבי במאי או ביוני 1942, נאמר בפירושי: 'בלטביה הכבושה, כמו ביתר המקומות, משמידים את היהודים כעם'. המילים 'כמו ביתר המקומות' חשובות ביותר; משמעותן היא שהשמדת היהודים בכל המקומות היתה אז דבר ידוע לכל.

"הצמרת הסובייטית, שכללה נוסף על סטלין אישים כמו בריה וחרווצ'ב, ידעה. למותר לציין שבידיעות שנאספו בגופי המודיעין הסובייטי בכל זאת נעשה שימוש, אך בעיקר אחרי המלחמה. הן הועלו במשפטים כנגד בכירי הנאצים בנירנברג, ובשורה ארוכה של משפטים נוספים כנגד משתפי פעולה עם הנאצים מקרב אזרחים סובייטיים. מעניין שהק"ב, לצד צדדיו הפחות טובים, נשאר עד שנות ה-90 שירות הריגול היחיד בעולם שהמשיך לרדוף אחרי הנאצים, שביצעו את פשעיהם בשטחי בריה"מ".

"תיקיית אושוויץ"

הידיעה המלאה של ההנהגה הסובייטית ביחס לגורל אזרחיה היהודים עומדת בניגוד גמור למה שנעשה על ידיה, או ליתר דיוק למה שלא נעשה. המדינה הסובייטית לא נקפה אצבע כדי למנוע מן הגרמנים לממש את כוונותיהם. במקרה הטוב מוסקבה סבלה את קיומן של יחידות נפרדות של פרטיזנים יהודים, אולם גם סבלו לעיתים מיחס אנטישמי מחפיר מצד יתר הפרטיזנים או מצד השלטונות. ליהודים אחרים, אלה שנכלאו בגטאות ובמחנות ואלה שנורו באינספור אתרי הריגה לאורך ולרוחב אזורי הכיבוש הגרמני, נשמר מקום רק בדיווחים שלאחר מעשה. לא בתוכניות מלחמה, ולא בתוכניות הצלה.

"בינואר 1944 הצבא האדום החל לקבל דיווחים מסוכניו בפולין, שנחשפו לאסירים נמלטים ממחנה אושוויץ וסיפרו עליו כמחנה השמדה", מסביר ד"ר פלוקוב. "ראיתי במו עיניי דיווח כזה, ועליו הוראותיו של פאבל סודופלאטוב, מי ששימש ראש שירות ביון החוץ של הנקו"ד, 'לתייק תיקיית אושוויץ'. 'מחתימתו של סודופלאטוב אנו למדים שהתיקיה על אושוויץ היתה קיימת הרבה לפני שחרור המחנה. בל נשכח שהשחרור עצמו התעכב בארבעה חודשים לפחות, שבמהלכם יחידות הצבא האדום עמדו במרחק של כמה עשרות קילומטרים ממנו ולא ניסו לפרוץ אל המקום, שבו המשיכו הנאצים לרצוח רבבות בכל יום. זה לא רק אושוויץ.

27.6.2021

חודש יוני, לפני 80 שנה: "היום שבו התחילה השואה"

"המודיעין הסובייטי ידע על כוונת הגרמנים להשמיד את גטו וילנה כשבוע־שבועיים לפני ההשמדה, וידע בזמן אמת על עוד תוכניות השמדה שהגו הגרמנים. לגבי חלק מאתרי ההשמדה, כמו מחנה מאליי טרוסטינץ בביילורוסיה, אחד המחנות המזוועים ביותר במכונת הרצח הנאצית, היו ידיעות מלאות – לרבות מבנה הפנימי, פעילותו בשגרה ושם המפקד – אולם כל אלו לא הניעו את הסובייטים לפעולה כלשהי. את המחנה הזה היה קל להפציץ עוד בשנת 1943, חיל האוויר הסובייטי כבר פעל אז באזור הזה, אולם לא נעשה דבר".

בשבוע שער נערך בכנסת כנס לציון 80 שנה לפלישת גרמניה לשטח בריה"מ ושואת יהודי בריה"מ, בהשתתפות לובי המיליון – לובי ציבורי שפועל לשינוי מדיניות וקידום צרכיהם של 1.2 מיליון הישראלים דוברי הרוסית מול מקבלי ההחלטות, ולשילוב ההיסטוריה והמורשת של יהדות בריה"מ בישראליות, במערכת החינוך ובמוסדות הציבור.
